

TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

UYGUR TÜRKÇESİ DERS NOTLARI

2. Sınıf - 2. Dönem

İsa SARI
www.isa-sari.com

GENEL BİLGİLER

Maniheizm

M.S. II. Y.Y.'da İran'da yaşayan din filozofu Mani tarafından kurulmuş bir dindir. Mani, insanın kötü prensip tarafından yaratılmış olup; ancak doğru bilgi ile tartışabileceğini iddia etmiştir. Maniehizm iki sınıfa ayrılır:

1. Yeni kabul edenler
2. Ermişler

Bunların dışında on iki havari vardır ve on iki havariler on iki piskopos yardım eder. Bu din, İran, Hindistan ve Çin'de; sonradan da Afrika, Güney İtalya ve Japonya'da (M.S. 5. Y.Y.) ve nihayet Avrupa'da (M.S. 11. Y.Y.) yayılmıştır. Bu inanç sistemine göre yeryüzündeki iyi ve kötü birbirinin aynasıdır.

Budizm

Buda (Buddha), Sanskritçede "uyanık" manasına gelektedir. Budizm'in kurucusuna verilen adı Gôtama idi. Kendisine Şiddharta (Snk. Amaçları gerekleşen) ismi de verildiği gibi Şakyamoni (Sakya aşiretine mensup keşiş veya veli) Bhagavat (efendi) ve Tathâgata (eren) lakaplarıyla da anılmaktadır. Buda'nın tarihi bir şahsiyet olduğu sanılmıştı, fakat araştırmalar onun gerçekten yaşadığını ortaya koymuştur.

Budizm'in dört yüksek hakikati ve sekiz kat yolu olmak üzere iki doktrini vardır. Budizm'in Protestanlık gibi doğduğu esnada hüküm süren dinin doğduğu infialden, bunlara karşı yükselen protestodan doğmuştur.

Gerek Budizm, gerek Protestanlık birer ıslahat hareketleridir.

Buda, M.Ö. 6. Y.Y.'da Hindistan'da yaşamıştır. Budizm'in amacı iyi insan olmak ve Nirvana'ya ulaşmaktır. Din bu düşünceler üzerine kurulmuştur. Tenasüf (reenkarnasyon) inancı vardır. Buda'nın ölümünden sonra, insanlar onu tanrılaştırmışlardır.

Sanskritçe

Hint-Avrupa dillerinin Ârî (Arya) veya Hint-İran bölümünün Hint koluna bağlı ölü bir dildir. Sanskritçe, bilim ve edebiyat dilidir, konuşma dili değildir. Bu isimde bir millet yoktur. Sanskritçe metinler genel olarak Devanâgari yazısı ile yazılır. Brahmi ve Haroştî harfleri ile yazılmış Sanskritçe metinler de vardır.

Soğdça – Soğdakça

İran dillerinin doğu grubuna giren eski bir dildir. Soğdça Orta Asya'da eski Soğdiana bölgesinde yaygın olarak konuşulmuştur. Bu isimle bir millet vardır; ancak tarihte yok olmuştur. Soğdakçanın bir kolu Tacikistan'ın bir bölgesinde konuşulmaktadır. Aramî alfabetesinden kaynaklandığı düşünülmektedir. Bu yazının birkaç çeşidi vardır.

Uygur Türkleri Soğd alfabetesini az olarak kullanmışlardır. Daha çok, bu alfabenin kendi alfabelerine uydurulmuş şeklini tercih etmişlerdir. Moğollar da Uygurlardan görüp almışlardır. Bu dille ilgili ilk belgeler M.Ö.'sinin ilk yıllarına, 7., 8. ve 9. asırlarına dayanır.

Toharlar ve Tohar Dili

Hint-Avrupa kökenli bir kavimdir. Hunların baskısı karşısında, aşağı yukarı M.Ö. 165'te bir ülkeye (?), M.Ö. 128'de de Siston'a sığınmışlardır.

Toharca, Hint-Avrupa dillerinin Asya'da konuşulmuş bir koluna verilen addır. Bu dilin kalıntılarına Doğu Türkistan'da rastlanılır. 20. asrın başındaki kazılarda bulunan Toharca metinler, Brahmi yazısı ile yazılmışlardır. Toharca dilinin birbirinden farklı iki kola ayrıldığı anlaşılmaktadır. Birinci kola Toharca A veya Doğu Toharca adı verilmiştir. İkinci kola ise Toharca B veya Batı Toharca denmektedir. Toharca, Sanskritçenin ağır baskısı altında kalmıştır. Üzerinde pek çok araştırma yapılmış ölü bir dildir.

Halaçlar

Türk kabilesidir. 10. Y.Y.'dan beri İslam kaynaklarında adlarına rastlanılmaktadır. Oğuz Kağan destanında bu ad "Kalaç" şeklinde yer almıştır. İlk İslam coğrafyacılarının kanıtlarından, Halaçların 10. asırdan çok daha önce Ceyhun Nehri'nin batısına ve güneyine geçerek bugünkü Afganistan'ın güney bölümlerinde yaşadıkları anlaşılmaktadır. Bugün İran'da yaşayan Halaçların dilleri, eski özelliklerini koruyarak devam etmiştir. Halaç dili üzerinde Doerfer çalışmalarında bulunmuştur.

Uygur Alfabeti

Uygurlar, eserlerinin çok azını Soğd alfabetiyle, diğerlerini Soğd alfabetesinden ıslah edilmiş haliyle oluşturmuşlardır.

Soğd alfabetesini ilk defa Karabalgasun abidesinde kullanmışlardır. Araştırmacılar, bu alfabeyi görünce Uygur alfabeti sanmışlardır. Daha sonra bu yazının Soğd yazısı olduğunu anlamışlardır.

Bundan sonraki dönemlerde Soğd alfabetesinden ıslah edilmiş 18 harfli Uygur yazısı oluşturulmuştur. Bu yazı sağdan sola doğru yazılır ve harflerin KB, KO, KS yazılışı farklıdır. Sonradan, muhtemelen Çincenin tesiriyle yazının istikameti yukarıdan aşağıya olacak şekilde değiştirilmiştir. Uygur yazısını Türklerden Moğollar almışlardır. Kirik alfabetesine geçene kadar Uygur alfabetesini kullanmışlardır.

UYGUR TÜRKLERİ

745 yılında Karluklar ve Basmillar ittifak yaparak Göktürkleri yendiler. Daha sonra 745-840 yılları arasında (95 yıl) Orhun bölgesinde Uygur devleti kuruldu. İşte bu 95 yıllık dönem Uygurların "bozkır

kağanlığı” dönemidir. Bu devletin başkenti ise Ötüken’e yakın olan Karabalğasun idi.

Bu devrede Moyun Çor adına 750-760 yılları arasında dikilen üç anıt Köktürkçe ile yazılmıştır.

Maniheizm’in kabulü

Uygurların üçüncü hükümdarı Böğü Kagan’dır. Böğü Kagan 762 yılında Mani dinine girmiştir (Maniheizm M.S 3. Y.Y.’da İran’da, Hıristiyanlıktan sonra Müslümanlıktan önce doğmuştur. Zerdüştlük ile Hıristiyanlığın karışımıdır. Karanlıklar ve aydınlıklar dünyasına sahiptir. İran’da yasak edildiği için, Orta Asya’ya oradan da Çin’e yayılmıştır. Bu yayılma ise Soğdaklar sayesinde olmuştur. “Soğdaklar, Doğu İran kavmidir ve ticaretle uğraşmaktaydılar.” Mani dini Çin’de de yasaklandığı zaman Türk hükümdarları Mani rahiplerini himayeleri altına almışlardı. Uygurların ileri gelenleri de bu dini benimsemişlerdi).

Uygurların Göçü

Kırgızlar, Uygurların bozkır kağanlığına son verince, Uygurlar başka topraklara göç etmek zorunda kaldı (bu göçler, göç destanlarının muhtevasını teşkil eder). Bu nedenle Orhun Vadisi’ni terk etmişlerdir Orhun Vadisi yaklaşık bin yıl boyunca Türklüğün merkezi konumundaydı, fakat bu olaydan sonra Orhun Vadisi Türklüğün merkezi olma konumundan çıktı. Eğer bu hadise olmasaydı, şu anda dahi Türkler belki orada yaşıyor durumda olacaktı. Göçler sonucu, Kaşgar ve Balasagun bölgelerine gelindi.

Kırgızlar 924 yılına kadar Orhun bölgesinde kaldılar. Daha sonra Karahıtaylılar (Moğollar) Kırgızları Yenisey taraflarına gönderdiler. Uygurlar ise Doğu Türkistan’a (Şincan bölgesi) geldiler. Bu bölgede ve doğusunda Uygur devletleri kuruluyordu (Turhan ve Hoço Uygur devletleri). Turhan Uygur devleti, Çağatay hanlığına bağlı olarak 1308’lere kadar yaşadı.

Üçüncü devlet Kansu bölgesinde kuruldu. Bu bölge Şincan-Uygur otonom devletinin doğusunda yer almaktadır. Türklük tarihi bakımından önemli bir devlet olmasının yanında, fazla uzun ömürlü olmamıştır.

Bu üç devletin halkları, bozkır bölgesinde yaşayanlara göre çok farklıydılar. Doğu Türkistan’daki Uygurlar arasında Budizm (Burkancılık) yayıldı. On ikinci asırda Maniheizm tamamen yok oldu ve Doğu Türkistan’da yaşayan Uygurlar arasında Budizm tek din haline geldi. Böylece Türklerin önemli bir kolu beş yüz yıl Budist olarak yaşamış oldu.

Bu nedenlerden dolayı, din, medeniyet ve yazıda değişimler görülür. Maniheizm’den Budizm’e; göçebe yaşamdan yerleşik yaşama ve Köktürk harfli metinlerden Uygur harfli metinlere geçiş görülmektedir.

Uygur alfabesinin ortaya çıkışı

Köktürk yazısının yerine yeni bir yazı kabul edildi: Soğdaklardan alınan yazıya bir kaç harf eklenerek oluşturulan Uygurca. Bu evrede yazı malzemesi olarak kağıt kullanılmaya başlandı. Bütün bu gelişmeler dile de yansımıştır.

UYGURLAR VE TÜRK DİLİ

Manici çevreye ait metinler

Manici edebiyatta “nazım, manzume şiir” için Sanskritçeden geçme **şlok** ve Türkçe **takşut** kelimeleri kullanılmıştır. **Küg** kelimesi ise daha çok ezgili şiir ve nazımlar için kullanılmıştır. **Baş** ve **Başık** ise ilahi manasındadır.

Aprın Çor Tigin bir şehzadedir ve bu devrede çok önemli bir isimdir. Bilinen ilk Türk şairidir ve şiirlerinden ikisi günümüze kadar gelmiştir. Bu şiirlerden birisi Mani dinini övmek amacıyla yazılmıştır. Diğeri ise “Sevgili” anlamında ve Türkçedeki ilk aşk şiiridir. Bu şiirlerin nazım birimi dörtlüktür. Nakaratlar ise daha çok ikilik ve üçlüklerden oluşmaktadır. Bu şiirlerde mısra sonlarında kafiye yoktur. Bunun yerine mısra başlarına kafiye yer almaktadır. Ahengi sağlayan ise “aliterasyon”dur.

Tahminen 930 yılında ve Köktürk harfleriyle yazılmış olan **İrk Bitig (Fal Kitabı)**, Mani çevresinde yazılmış önemli bir metindir. İçinde dine ait unsurlar bulunmakla birlikte dini bir eser değildir; bir fal kitabıdır. Her biri ayrı bir fal olarak yorumlanan 65 paragraftan meydana gelmiştir.

Turfan’da bulunan Huastuanift adlı eser Mani dinine ait uzunca bir tövbe duasıdır. Bir bakıma İslâmî tövbe duasına da benzemektedir. Maniciliğe ait bir çok kavram bu metin içerisinde yer alır. Cümle yapısı sağlamdır.

Burkancı çevreye ait metinler

Burkancı edebiyatta “nazım, manzume, şiir” kavramı için Türkçe **koşug** ve **takşut**; Sanskritçe **şlok** ve **padak** tabirleri kullanılmıştır. **İr** kelimesi ise daha çok şarkı manasına gelir. Bu devreden günümüze kalan 25 şiirin toplam mısra sayısı 1400’ü bulmaktadır. Hemen hemen tamamı dini ve pek çoğu özgündür.

Bu şiirlerde en önemli ahenk unsuru mısra başı kafiyesidir. Nazım birimi çoğunlukla dörtlüktür ama sekizliklerden meydana gelenleri de vardır. “Öyle Yerlerde” yani **anı teg orunlarta** ilk pastoral şiirimizdir. Pratyā-şiri ve Şingku Şeli Tutung ise, Uygurlardan adları bize kadar ulaşan önemli şairlerdendir.

BURKANCI EDEBİYATTA NESİR

1. Vinayalar

Vinayalar, Burkancı “rahip ve rahibelerin hayatını, günlük yaşamlarını düzenleyen kuralları içine alır.”

Sayıları çok değildir. **Karmavâcana** adlı vinaya, manastır kıyafetinin kullanımına dair bir metindir. **Pravâranâ** ise bir Burkan rahibinin yağmurlu bir mevsimde çekildiği inzivayı anlatır. **Vinayavibhaṅga** adlı metin manastır kurallarıyla ilgilidir.

2. Sudurlar

Bu kitaplarda, gerek tarihi Burkan'ın ve gerekse bütün Burkanların verdikleri veya vermiş olduklarına inanılan vaazlar bir araya toplanmıştır. Sudurlarda önce vaazın verildiği yer tasvir edilir. Sonra müritlerden biri bir soru sorar ve Burkan da sorulan bu soruya dayanarak vaazını verir. Vaaz bittikten sonra dinleyicilerden iki kişi konuyu kendi aralarında tartışır. Eğer sonuç alınamazsa soru tekrar Burkana sorulur. Bu böyle sürüp gider.

Uygurcaya çevrilmiş en hacimli sudur **Altun Yaruk**'tur. Altun Yaruk, "altın ışık" manasına gelir. Beş Balık'lı Şingku Seli Tutuṅ tarafından Çince'den Uygurcaya çevrilmiş olan eser, "tercümeden ziyade müstakil bir adaptasyon"dur. Şingku Seli Tutuṅ birçok eklemelerle eseri genişletmiştir. Hüen-Tsang'ın ünlü seyahatnamesini de Uygur Türkçesine çeviren ve bu tercümede kullandığı "kavi" üslubu dolayısıyla Reşid Rahmeti Arat tarafından eski Türk şairleri arasında gösterilen Şingku Seli Tutuṅ, Uygurlar çağı Türk edebiyatının en önemli simalarından biridir.

Araştırmacılar tarafından en iyi işlenmiş metinlerden biri olan **Sekiz Yükme** (Sekiz Tomar) adlı sudur, Uygurlar arasında çok yayılmış olan dinî bir eserdir. Çince'den çevrilmiş olan Sekiz Yükme, Burkancılığa ait dinî-ahlâkî inanışlarla bazı pratik bilgileri ihtiva eder. Kısa cümleleri, açık ve samimi ifâdesi, zengin kelime hazinesi ile dikkate değer bir üslubu vardır.

Şinasi Tekin tarafından işlenen **Kuanşi İm Pusar** (Ses İşiten İlah), "**Asil Dinin Nilüfer Çiçeği**" adlı sudurun bir bölümüdür. Eserin konusu, Kuanşi İm adlı bir **Bodisatva**'nın (Burkan adayının) canlı varlıkların sıkışık anlarında Hızır gibi yetişerek onlara yardım etmesi ve Nirvana yolunu göstermesidir. Çince'den çevrilen eserine nerede ve kim tarafından tercüme edildiği bilinmemektedir. Tercüme ve istinsah tarihleri 13. asırdan önce olmalıdır.

Çince'den çevrildiği tahmin edilen ve Semih Tezcan tarafından işlenen **İnsadi Sudur**, "rahiplerin karşılıklı olarak birbirlerine günahlarını anlatma" törenleri ile ilgilidir. Eserde Sundarî Kız adlı bir çatik de vardır.

1328'de Çince'den çevrilen, tahta baskıları da bulunan **Yitiken Sudur** büyü ile ilgili bir metindir. **Kşanti Kılguluk Nom Bitig** adlı sudur ise bir günah çıkarma kitabıdır.

3. Çatikler

Sudurlar içinde yer alan ve Uygurların **çatik** dediği **jâtaka** türü, Uygur dil ve edebiyat metinleri arasında özel bir yere sahiptir; çünkü bunlar bazen bir hayli uzun masallardır. Çok defa da sudurlardan ayrı

kitaplar halinde yazılmışlardır. Çatikler, Burkanların çeşitli hayatlarını anlatan, olağanüstü olaylarla süslü masallardır. İslâmî edebiyattaki menkıbeleri hatırlatırlar.

Prens Kalyanamkara ve Papamkara Hikâyesi adıyla meşhur olan **Edgü Ögli Tigin ile Ayıg Ögli Tigin** (İyi düşünceli Şehzade ile Kötü Düşünceli Şehzade) en tanınmış çatiklerden biridir. Bin Buda mabetlerinde bulunan bu eserde, iyi bir şehzadenin bütün canlılara yardım etmek ve canlıların birbirlerini öldürmelerine engel olmak üzere çok değerli bir mücevheri ele geçirmek için çıktığı maceralı yolculuk anlatılır.

Altun Yaruk içinde bazı çatikler de vardır. Bunların en meşhurlarından biri **Şehzade ile Aç Pars Hikâyesi**'dir. Çatikte, açlıktan ölmek üzere olan bir parsı kurtarmak isteyen fedakâr şehzade anlatılır. Parsın ölmemesi için şehzade kendisini ona yem eder.

Dantipali Beğ hikâyesinde ise kendini feda eden bir geyiktir. **Çaştani Beğ** hikâyesinde Çaştani Beğ'in ülkesinde yaşayan insanlara hastalık ve belalar getiren şeytanlarla mücadelesi anlatılır. Toharca'dan Türkçeye çevrilmiştir. Toharca'dan çevrilen başka bir eser de **Maytrisimit**'tir. Eserde, Maitreya Burkan'ın menkıbevi hayatı anlatılır. Maitreya, Müslümanların mehdîsi gibi, istikbalde gökten yere inip insanları nirvanaya ulaştıracak olan bir Burkan'dır. **Ülüş** adı verilen bölümlerden meydana gelmiştir ve dramatik özelliği ile dikkat çeker.

3. Abidarmalar

Abidarmalar, Burkancılığın metafizik yönünü işleyen eserlerdir. "Kuru, sıkıcı, ağır" bir ifadeye sahip olan bu eserler, "Türkçenin ilim ve felsefe dili olarak da kullanıldığını ve dilin imkânlarının zenginliğini gözler önüne sermektedir". **Abidarım Kınlig Koşavarti Şastir** adlı eser Çince'den tercüme edilmiş hacimli bir eserdir.

4. Diğerleri

Küentso (Hüen-Tsang) Biyografisi adıyla tanınmış eserin Burkancı Uygurlardan kalan eserler arasında önemli bir yeri vardır. Bu eser, Küentso adlı Çinli bir Burkan rahibinin 630-645 yılları arasında Türkistan üzerinden Hindistan'a yaptığı seyahati ve Çin'deki hayatını anlatan bir seyahatname ve biyografidir. Şingku Seli Tutuṅ tarafından tahminen 10. asrın birinci yarısında Uygurcaya çevrilmiştir. Eser, 7. asırdaki Türk ülkeleri hakkında müşahedeye dayanan bilgileri dolayısıyla bizim için çok önemlidir. Tercüman, bu eserde şiirle nesir arası "kavi" üslubunu kullanmıştır.

UYGUR METİNLERİNİN BULUNMASI¹

1890 yılında Doğu Türkistan'ın Kuça şehrinde iki Türk köylüsü üzerinde yazılar bulunan bir kayın ağacı kabuğunu İngiliz subaylarından Bower'e satarlar. Bu küçük kabuk üzerindeki yazılar Sanskritçe'dir ve miladın 4. asrına aittir. Bu sayede Sanskritçe birden bire 600 yıl geriye gitmiştir. İki yıl sonra Fransız seyyah Dutreil de Rhin, Hotan şehrinde miladın 2. asrına ait bir yazma eser bulur. Bunlarla birlikte birbirinden farklı 17 dil ve 24 alfabe ile yazılmış binlerce yaprak, 15-20 yıl gibi kısa bir zamanda ilim dünyasının önüne yığılıverir.

Doğu Türkistan'a yapılan ilk eser Finlilere ve Ruslara aittir. Daha sonra Macar asıllı İngiliz **Aurel Stein** Doğu Türkistan çöllerine daldı. Stein, 1900 yılının 29 Mayıs'ında çıktığı ve Yarkent, Hotan gibi şehirleri dolaştığı bu ilk seferinden bir yıl sonra 12 sandıkla döndü. Sandıklar el yazmaları ve antika eserler ile doluydu. Bunu gören Almanlar hemen harekete geçtiler ve **Albert Grünwedel** başkanlığındaki ekspedisyona² 1902 Kasım'ı ile 1903 Mart'ı arasındaki ilk Turfan seferinden 46 küçük sandıkla döndü. 1904 yılında bu defa **Albert August von Le Coq**'un başkanlığında ikinci bir sefer düzenlendi ve 1905 yılında Grünwedel de bu heyete katıldı. Bu seferde pek çok Uygur yazması ele geçirilmişti. Burkan mehdisi Maitreya hakkındaki Maytrisimit adlı büyük eser de bu seferde bulunanlar arasındaydı.

1906-1907 yılları, Doğu Türkistan'daki araştırmaları en yoğun ve Uygurca eserler bakımından en verimli devresidir. Bu yıllarda Doğu Türkistan'ın kumlarla çevrili vahalarında birbirinden ayrı üç heyet dolaşmakta, şehir harabelerini ve Budist mabetlerini didik didik etmekteydiler. Alman heyeti ikinci seferinden daha dönmeden 1906 yılında Stein ikinci seferine çıkmıştı. Aynı yılın 15 Haziran'ında yola çıkan **Paul Pelliot** başkanlığındaki Fransız heyeti 1 Eylül'de Kaşgar'a varmış ve oradan Kuça yolu üzerindeki Tumşuk harabelerine dalmıştı.

Stein, ikinci seferine Bin Buda mağaralarını³ görmek amacıyla çıkmıştı. 1907 yılında mağaralara gelmiş

¹ Araştırma ve çalışmaların kronolojisi:

1898: Klementz

1900: Sir Aurel Stein

1902-03: Albert Grünwedell

1902-04: Kont Otani

1904-07: A. Grünwedell - August von Le Coq

1906-07: Sir Aurel Stein

1906-08: Paul Pelliot

1908-14: Taçibana

1910-11: Malov

1913-14: A. von Le Coq

1913-14: Sir Aurel Stein

1927-29: Sven Hedin

² Bir heyet ile birlikte yapılan bilim gezisi, keşif seferi

³ Bin Buda mağaraları, Budist hacıların bağışlarıyla 5.-11. asırlar arasında dağlara oyulmuş Budist manastırlarıydı. Yol üzerinde bulunmadıkları için

ve mağaraların birinde duvarla örülü bir hazine bulunduğunu duymuştu. Manastırların koruyucusu Vang adlı bir Çinli rahip, Stein'e önce eski bir el yazması vermiş, fakat daha sonra duvarın aralıklarını sıvayarak gizli kütüphaneyi iyice saklamıştı. Stein bin bir türlü dil dökerek Çinli rahibi sonunda ikna edebilmişti. Örtülü kütüphane açıldığında Stein'in gözleri hayretle açıldı. Yerden tavana kadar dizilmiş el yazmaları bütün odayı doldurmuştu. Stein bu eserlerden bir kısmını 24 sandığa doldurarak ülkesine götürdü. Sekiz Yükmek, İrk bitig, Huastnuatif gibi önemli eserler ve Anı Teg Orunlarta ie Pratyā-Şiri'nin manzumeleri de dahil olmak üzere pek çok eser burada ortaya çıkmıştır.

Bu sıralarda Fransız ekspedisyomunun başkanı Pelliot da bu büyük keşfi haber almıştı. Pelliot'un bir özelliği vardı: Hangi dilde, hangi alfabe ile yazılmış olursa olsun ve hangi çağa ait bulunursa bulunsun bütün yazmalar sınırlarını Pelliot'a döküveriyordu. Yani Pelliot ilk bakışta eserin ne olduğunu anlayabiliyordu. 1908'in 3 Mayıs'ında Pelliot Vang ile uzun müzakerelerden sonra içinde Prens Kalyanamkara ve Papamkara hikayesinin de bulunduğu önemli eserlerle Paris'e döndü. Başından ve sonundan eksik olan bu eserin bir yaprağı da Stein tarafından Londra'ya götürülmüştü.

Stein ve Pelliot'tan sonra Japonlar da **Kont Otani** başkanlığında bir heyet gönderdiler. 1909-1911 yılları arasında Rus bilginlerinden **Malov** da bölgeye gitti. 1913-14 yıllarında A. von Le Coq başkanlığındaki Alman heyeti tekrar sefere çıkmıştı. Fakat bu sıralarda ortalık karışmış ve Doğu Türkistan'da isyanlar başlamıştı. 1913 haziranında üçüncü seferine çıkan Stein, bütün tarım havzasını önce güneyden doğuya, sonra kuzeye ve batıya giderek dolaşmıştır. Urken atının ayakları altında ezilmiş, haftalarca yatmış, fakat bundan sonra hiçbir şey olmamış gibi yine araştırmalarına devam etmiştir. Bu son seferinden 1914 yılında 182 sandıkla dönmüştü.

Japonlar da, kendi dinleri olan Burkancılığın tarihiyle ilgili çok önemli eserlerin bölgede bulunması dolayısıyla 1908-1914 yılları arasında Taçibana başkanlığında bölgede araştırmalar yapmışlardır. Heyet, bölgede bulunduğu pek çok eseri Kyoto'ya götürmüştür.

Bu tarihten sonra uzun bir müddet Doğu Türkistan seferi yapılamaz olmuştu. 1. Dünya savaşı çıkmış, Çin'de ihtilal meydana gelmiş ve yeni hükümet Çin'deki eserlerin yurtdışına çıkarılmasına izin vermez olmuştu.

UYGUR METİNLERİNİN ÜZERLERİNDE YAPILAN ÇALIŞMALAR

Eserler üzerindeki incelemeler, eserlerin ortaya çıkarılmasından sonraki ilk beş-on yıllık zaman dilimi

iyi korunmuşlardı. 11. asırdaki Tangut istilası sırasında Budist rahipler kıymetli yazmaları manastırlardan birine taşımışlardı ve kapısını duvarla ördükleri bir odaya gizlemişlerdi.

içerisinde yapılmaya başlandı. Eserlerin bir kısmı dizi halinde bir kısmı ise tek olarak karşımıza çıkmaktadır.

Dizi halindeki yayınlar

Eski Uygur Türkçesi ile ilgili beş adet dizi şeklinde yayın vardır. Bu dizilerden birincisi, önemli bir Uygurca uzmanı olan **Müller**'e ait **Uigurica** adlı dört ciltlik eserdir. Bu dizinin ilk kitabı 1908 yılında yayımlanmıştır. Dördüncü cildi ise 1931 yılında **Gabain** tarafından tamamlanmıştır. İlk üç cildi Müller yayımladığı için eserin yapımcısı olarak o gösterilmektedir.

İkinci dizi Türkçesi ismi "**Eski Türkçe Çalışmaları**" olan ve 1909-1912 yılları arasında altı cilt olarak neşredilen eserdir. Rusya'da **Radloff** tarafından Almanca olarak yayımlanmıştır.

Üçüncü dizi, Almanya'da yayımlanan ve Türkçe ismi "**Hoço'dan Türkçe Mani Metinleri**" olan, Turfan seferlerine bizzat katılan ve Alman heyetinin başkanı olan A. von Le Coq'un 1911-1922 yılları arasında üç kitap olarak neşredilen eserdir.

Dördüncü dizi yine Türkçe ismiyle "**Türkçe Turfan Metinleri**" (Türkische Turfantexte) olan on kitaplık bir dizidir. **Willy Bang**⁴ ve **Annemarie von Gabain** tarafından hazırlanmıştır. Bang, ilk beş kitabı Gabain ile birlikte yazmıştır. Eserin geri kalan beş kitaplık kısmı ise Gabain tarafından ve Uygur ile Karahanlı Türkçelerinin en büyük uzmanı olan **Reşid Rahmeti Arat**⁵'in katkılarıyla hazırlanmıştır. Altıncı kitapta en iyi işlenmiş metin olan Sekiz Yükmek yer almaktadır. Yedinci kitabı, sadece Arat 1936'da yayımlanmıştır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ise Gabain seriyi tek başına devam ettirmiştir. Ekip, bu on kitabın dışında bir de analitik (gramatikal) indeks hazırlamıştır. Bu indeks kitabında, dizin içerisinde bulunan tüm kelimelerin anlamları, nerede yer aldıkları vb. bilgiler bulunmaktadır.

Beşinci dizi "**Berlin Turfan Metinleri**" adını taşımaktadır. Turfan'dan getirilmiş ve Berlin'de muhafaza edilen metinlerden oluşmuştur. 1971 yılında yayımlanmaya başlamış ve yayımı halen devam etmektedir. En son 2001 yılında dizinin 21. kitabı yayımlanmıştır. Bu dizi sadece Uygurca metinleri içine almaz. Turfan'da bulunmuş başka dillerdeki metinler de bu dizide yayımlanmaktadır. Dizi, **Georg Hazai** ve **Peter Zieme** tarafından hazırlanmıştır (Zieme, Gabain'in üçüncü nesil

⁴ Willy Bang, Uyguristliğin bir numaralı ismidir. Başlangıçta Germanist idi. Daha sonradan Türkoloji'ye geçiş yapmıştır. Çok önemli öğrenciler yetiştirmiş ve bir ekol haline gelmiştir.

⁵ Arat, 1933 yılında Türkiye'ye gelmiştir. O yılda, Birinci Üniversite Reformu yapılmıştır. Bu reform ile İstanbul Darülfünun'u İstanbul Üniversitesi adını almıştır ve üniversite kadrosunda değişiklikler yapılmıştır. Arat da doçent olarak o yıl üniversitede işe başlamıştır.

öğrencilerindedir). Dizi Doğu Berlin'de başlamış, şimdiki birleşik Berlin'de ise devam etmektedir.

Kitap Halindeki Yayınlar

İrk Bitig (Fal Kitabı), Stein tarafından Köktürkçe uzmanı olan **Thomsen**'e getirilmiş ve 1912 yılında **Thomsen** tarafından çözümlü yayımlanmıştır. Bu kitabı Türkiye'de **Hüseyin Namık Orkun** dört ciltlik dizisi içerisinde ikinci kitabında yayımlanmıştır.

Prens Kalyanamkara ve Papamkara adlı hikaye **Pelliot** tarafından 1914 yılında neşredilir.

Malov'un Sarı Uygurlar arasında bulunduğu **Altun Yaruk** da 1913-1916 yılları arasında Radloff ve Malov tarafından yayımlanır. Bu eser yedi yüzden fazla sayfadan oluşmaktadır ve içerisinde sadece Uygur harfli metinlere yer verilir. **Saadet Çağatay**⁶ 1945 yılında **Altun Yaruk'tan İki Parça** adlı eser yayımladı. **Ceval Kaya**, Altun Yaruk'un tamamının transkripsiyonunu⁷ ve dizinini de hazırlamıştır.

Sekiz Yükmek, 1915'te Japonya'da neşredildi; fakat en iyi neşri Türk Turfan Metinleri adlı dizi içerisinde altıncı kitaptadır. Bunların dışında 1928'de Radloff ve Japon **Nobuo Yamada**, Uygur hukuk belgelerini yayımlanmışlardır. **Oğuz Kağan** Türkiye'de Arat tarafından, **Hüen-Tsang** adlı biyografi ise 1935-1938 yılları arasında **Hongaben** tarafından yayımlanmıştır. Hüen-Tsang üzerinde, **Semih Tezcan** 1975'te çalışmıştır.

Eski Türkçe'nin Grameri adlı eseri Gabain yayımlamış, **Marcel Erdal** ise 2004 yılında İngilizce olarak neşretmiştir. **Ahmet Caferoğlu**, Azerbaycan'dan İstanbul Üniversite'ne gelmiş ve Almanya'da doktorasını yapmıştır. İlk Uygurca sözlüğü 1934'te çıkarmış, 1968'de ise genişletmiştir. Fakat 1977'de **Klaus Röhrborn** tarafından fasiküller halinde yayımlanan Uygurca Sözlük, bu sözlüklerin en kapsamlısıdır.

1959 yılında Doğu Türkistan'da **Maytrisimit**'in yeni nüshaları bulundu ve **Geng Şi-min** tarafından tanıtıldı. Aynı yıl **Dolkun Kamberi** tarafından Maytrisimit ve Kutadgu Bilig'i bir sahne eseri olarak değerlendirilen doktora çalışması yapıldı.

⁶ Saadet Çağatay da Tatar Türklerindedir. Almanya'da doktorasını yapmış ve Türkiye'de D.T.C.F.'de Türkolog olmuştur. Tatar liderlerinden birinin kızıdır.

⁷ Transkripsiyon, harflerin çözümlenmesi; transliterasyon ise harflerin okunması işlemidir. Örneğin: Transliterasyon 'YS'N kelimesinde sadece harfleri gösterir. Transkripsiyon ise bu kelimeyi ESEN olarak çözümler.

UYGUR TÜRKÇESİNİN DİL ÖZELLİKLERİ

Gabain, Uygur metinlerini *y* ve *n* ağız olmak üzere iki ağız grubuna ayırır. Köktürkçedeki *n* (*ny*) sesini *n*'ye çeviren metinler *n* ağızını, *y*'ye çevirenler ise *y* ağızını oluştururlar. Mani metinleri çoğunlukla *n*, Burkan metinleri ise *y* ağızını temsil eder. Köktürkçe ile Uygurca arasında sesler, ekler ve söz varlığı açısından fazla fark yoktur.

Ses Özellikleri

a. Köktürkçenin *n*'si Manici Uygur metinleri ile Köktürk harfli Uygur metinlerinde *n*, Burkanlı Uygur metinlerinde ise *y*'dir.

Örn:

añıg ~ anıg/ayıg (kötü)

koñ ~ kon/koy (koyun) vs.

b. Köktürkçede kelime içi ve kelime sonundaki *b* sesleri çoğunlukla *w* olmuştur.

Örn:

ebir- > ewir (çevirmek)

sebin- > sewin- (sevinmek) vs.

Biçim Özellikleri

a. Köktürkçede sadece kişi, konçuy gibi insanla ilgili kelimelerde kullanılan +IAR çokluk eki, Uygur Türkçesinde her türlü isim, sıfat ve zamirde kullanılabilir hale gelmiştir.

Örn:

bu-lar (bunlar), köl-ler (göller) vs.

b. Köktürkçede ilgi hali eki ünlülerden sonra +Iñ, ünsüzlerden sonra ise +nIñ biçimindeyken Uygurca'da her iki biçimde de +nIñ biçimindedir.

Örn: teñriler- iñ > teñriler - niñ vs.

c. Yükleme hali eki Köktürkçede de Uygurcada da üç türüdür (+X)g, +nI, +n), fakat Uygurcada bazen +nI ekinin anılan zamirler dışında da kullanıldığı görülür.

Örn: teñri-ni, buz-nı vs.

ç. Köktürkçede bulunma hali eki +DA çıkma hali için de kullanılırdı. Uygurca'da ise çıkma halinin asıl eki +DIn'dır.

Örn: orunlık-tın (tahttan), töpü-din (tepeden) vs.

d. Uygurcada Köktürkçeden farklı olarak -yUK ekli görülen geçmiş zaman vardır.

Örn: tüşe-yük men (düş gördüm), ba-yuk sen (bağladın) vs.

e. Köktürkçe'de gelecek zaman -DAçI eki ile yapılırken Uygurcada -gAy ile yapılmaya başlandı.

Örn: barma-gay sen (gitmeyeceksin), bir-gey biz (vereceğiz) vs.

f. -sAr eki Köktürkçede zarf-fiil eki olarak kullanılırken Uygurcada bu ekten sonra şahıs zamirlerinin kullanılmasıyla şart kipi oluşmuştur.

Örn: bar-sar men (gitsem), teg-ser siz (ulaşırsanız) vs.

Söz Varlığı

Morris Swadesh tarafından yüz temel kelimenin karşılığı hazırlanmıştır.

Örn: 1. ad: ad/at | 2. ağaç: ıgaç/sögüt | 3. ağız: ağız | 4. ateş/od: ot | 5. ayak: adak ... gibi.

Köktürkçe ile Uygurca'yı birbirinden ayıran alan dindir. Uygurcada bulunan Mani ve Budist dinlerine ait olan kelimeler Köktürkçe'de yoktur. Sanskritçe, Çince, Soğdakça ve Toharcadan alıntılanan kelimeler Türkçenin yapısına uydurulmuştur. Örn: Skr. jātaka > Çatik veya Skr. Sūtra > Sudur vs. gibi.

SEKİZ YÜKMEK

Sekiz bilgi, Sekiz tomar anlamlarına gelmektedir. Eserde beş duyu organı ve bazı manevi bilgiler anlatılmıştır.

Sekiz Yükmeğin bölümleri şunlardır:

1. Kız bilig (görme)
2. Kulgak bilig (duyma)
3. Til bilig (tatma)
4. Burun bilig (koklama)
5. Etüz bilig (< et + öz bilig "dokunma")
6. Köñül bilig (gönül)
7. Adra-tigre bilig (akıl-ayırma bilgisi)
8. Ağılık bilig (hazine bilgisi – dini kitaplardan bahseder)

İZAHAT⁸

01 namo but namo dram namo sang

Budizmin kutsal sözleridir. Bütün Uygur metinleri bu sözlerle başlar. "3 erdni" (3 cevher) denir.⁹

namo eğilme, saygı, hürmet
< Skr. namos

but Buda, burkan
< Skr. buddha / < Çin. biuat

dram akide, şeriat, asli madde
< Skr. dhârma

sang cemaat, topluluk
< Skr. sangha / < Toh. sank

"Budaya saygı, dini kurallara saygı, cemaate saygı"

02 täñri täñrisi burqan yarlıqamış, täñrili yirlidä

tanrı tanrısı tanrılar tanrısı

burqan han, hükümdar, buda
< bur + qan (han)

yarlıkamış buyurmak, emretmek, vaaz etmek

yar – (i) – l – l – k – a – mış

tanrili gökte

⁸ q=k * y=g * i=ı * w=v * ç=ç * ş=s * ä=e * ñ=η

⁹ Raha, cevher, maddi-manevi değeri olan her şey. Snkr. "tri atna"

yirlida yerde

"Tanrılar tanrısı burkan yerde ve gökte vaaz etmiş"

03 säkiz yükmäk yarumış yaltrimış iduq darni tak wip

yarumış parlamak
< yaru- | yar – miş

yaltrimış parlatmak, aydınlatmak
< * ya – l – tır – miş

iduk gönderilmiş, kutsal
< l – d – uk

darni büyü formülü

takwip Çince "sekiz yükmeğin"

"Gökte ve yerde parlamış, aydınlatmış, gönderilmiş sekiz yükmeğin..."

04 atliý sudur nom bitig . bir tagzinç .

atliý adlı, isimli
at – liý

sudur dini kitap, Skr.sutra (Burkan'ın verdiği vaazı içeren kitap)

nom di, dini kaide, din kitabı veya bir bölüm; hayatın safhaları
< Soğd. < bum | Yun. nom

bitig yazılı nesne, kitap
< Çin. piêt (fırça)
< bit – i – g (bit- = yaz-)

bir sıfat olan bir

*teginç*¹⁰ dalga, tomar halinde kitap (teg- : değmek, ulaştırmak)
< teg – (i) – z – i – n – ç

"... adlı dini kaideler kitabı bir ulaştırmadır."

05 ançulayu ärür mäniñ äšitmişim : yimä bir ödün uluy uluyi

ançulayu böyle, bu gibi; şöyle, şu gibi
< ançu – la – y – u

¹⁰ teg-: değmek * tegiz-: değdirmek, ulaştırmak * tegzin-: ulaştırılmak, değdirilmek

erür i- fiili, '-dır', '-dir' ek fiili
< er – ür

meniñ benim
< men – ing

eşitmişim işitmek
< eşit – miş – i – m

yime yine
< yim – e [yana > yene > yine]

ödün vakit, zaman
< öd – ü – n

uluğ uluğı ulular ulusu
< ul – luğ ulu – ğı

“Beniñ işittiğim şöyledir: yine bir vakit ulular ulusu...”

06 tükäl bilgä biliglig täñri täñrisi burqan waişali adlıy

tükel tam, eksiksiz
< tük – e – ! (<*tü – m gibi)

bilge derin bilgi, hikmet sahibi
< bil – ge

biliglig bilgili
< bil – i – g – lig

waisali < Skr. Buda'nın bu vaazi yaptığı Hindistan'da bir şehir

“... eksiksiz hikmet sahibi, tanrılar tanrısı burkan, visale adlı...”

07 nomluy törülüg baliqta, kiñ alqiy orduda, ontin

nomluğ kanunlu (dini kanun)
< nom - luğ

törülüg töreli
< törü (töre) (ö>ü)
< törü - lüg

balıkta şehirde (balçıktan türemiş?)
< balık - ta

kiñ geniş
< kiñ – i – ş

alqıg geniş, büyük

< alk-: bitmek, son bulmak)
< alk – ı – ğ

orduda sarayda

ontın on (10)
< on – tın

“... kanunlu, töreli şehirde, çok büyük sarayda on...”

08 sınarqı burqanlar uluşintin kälmiş ärüş öküş bodistw-

sınarqı: cihetteki, yöndeki
< sınar – kı

uluşintın ülke
uluş – ı – n – tın¹¹

kelmış gelmiş
< kel - miş

erüş öküş pek çok
< ökü – ş

bodistw Buda namzeti kişi, burkan aday < Skr. Bodisattw

“... cihetteki burkanlar ülkesinden gelmiş pek çok burkan aday(lar)ı...”

09 lar bu yirtäki tört türlüg tirin quwayı birlä yarlıqayur

yirteki yerdeki
< yir – te – ki

tört dört

türlüg türlü (ğ düşmüştür)

tirin cemaat, topluluk.
tir-: derle-, topla-
< tir – i - n

kuwragı kavramak, toparlamak
< kuvra – ğ – ı

birle beraber
< bir - le

yarlıkayur vaaz etmek
< yar – (ı) – ı – ı – k – a – y –

ur

¹¹ ül: hisse, pay * üleş- < ül – e – ş * ülüş: ülke

“... yerdeki dört çeşit cemaat topluluğu ile vaaz ediyorlar.”

10 ol ödün tidiysiz bodisatw ol quwray arasinta ärür ärti

tıdıgsız pervasız, engel tanımayan
< tıd – ı – ğ – sız

arasinta arasında
< ara – sı – n – ta

erür erti i- fiili
< er – ür er – ti

“O zaman pervasız bodisatva, cemaat arasında bulunuyordu.”

11 ötrü olurmış orunintin örü turup

ötrü¹² sonra
< öt – (ü)r – ü

olurmuş oturduğu
<* olt – ur – mış

orunintin yerinden (kastedilen: taht)
< orun – ı – n – tin

örü tur- ayağa kalkmak
< ör – ü tur – u – p

“Oturduğu yerinden ayağa kalkıp...”

11a on ägnin tonin birtin açiınip

oŋ sağ

engin omuz (egin)
< egin – ı – n

ton elbise
< ton – ı – n

birtin birden
< bir – tin

açınip açılıp
< aç – ı – n – ı – p

“... sağ omzuyla elbisesini birden açıp...”

¹² Bağlama edatıdır. Bulunduğu cümleyi bir sonraki cümleye bağlar.

11b tizin çokidip

tizin dizini
< tiz – ı – n

çokidip çöküp
< çök – ı – d – ı – p

“...dizini çöküp...”

12 iligin qawsurup tärri tärri burqanqa inča tip ötüg

iligin elini
< ilig – ı – n

kawsurup kavuşturmak (kavuşturup)
< kaw(u)s – ur – u – p

ince şöyle
<* inç – e

tip diye

ötüg rica, dileg (ötün-: dilemek, arz etmek, rica etmek)
< öt – ü – g

“... elini kavuşturup, tanrılar tanrısı Burkan’a şöyle diye rica.”

13 ötünti : tärrim, bu çambudiwip atliş yirtinçütäki tınliş-

ötünti et- yardımcı fiili
< öt – ü – n – ti

çambudiwip dünya, yeryüzü
< Skr. Jambudvipa

yirtinçüteki yeryüzündeki
< yir – tin – çü – te – ki

tinliş nefesli, canlı
< tin – liş – lar

“... etti. Ey tanrım; bu, dünya adlı yeryüzündeki canlı[lar]...”

14 lar bir ikintikä turqaru, änilki sansiz tümän äzunta bärü

ikintike ikinciye¹³

¹³ -ntk: Sadece iki kelimesi ile birlikte kullanılır. Bugün kalıplaşmış olarak “ikindi” kelimesinde

	< <u>iki</u> – <u>nti</u> – <u>ke</u>
<i>turkaru</i>	devamlı < <u>tur</u> – <u>kar</u> – <u>u</u>
<i>engilki</i>	aslen edat olmasına rağmen, sıfatlarda kuvvetlendirme derecesini gösteren bir zarf görevindedir. < <u>eng</u> + <u>ilk</u> - <u>i</u>
<i>sansız</i>	sa-: saymak * san: sayı < <u>sa</u> – <u>n</u> – <u>sız</u>
<i>tümen</i>	on bin
<i>ajunta</i>	alem, dünya, acun < <u>ajun</u> – <u>ta</u>
<i>beri</i>	beri < <u>bar</u> - <u>u</u> ¹⁴

“... bir ikinciye devamlı olarak evvelki sayısız,
on binlerce alemde (dünyadan) beri...”

15 ötrükü bükünki künkätägi, toya ölü ulay sapiy üzülmez

<i>ötrükü</i> ¹⁵	geçirek; dolayısıyla < <u>öt</u> – <u>kür</u> - <u>ü</u>
<i>bükünki</i> ¹⁶	bugünkü < <u>bu</u> + <u>kün</u> – <u>ki</u>
<i>künketegi</i>	güne kadar < <u>kün</u> – <u>ke</u> + <u>teg</u> – <u>i</u>
<i>toga ölü</i>	doğarak ölerək < <u>toğ</u> – <u>a</u> <u>öl</u> – <u>ü</u>
<i>ulağ sapiğ</i> ¹⁷	hayat zinciri < <u>ula</u> – <u>ğ</u> <u>sap</u> – <u>ı</u> – <u>ğ</u>
<i>üzülmez</i>	kesilmez (üz-), koparılmaz (üzül-) < <u>üz</u> – <u>ü</u> – <u>ı</u> – <u>mez</u>

kullanılmaktadır. Diğerlerinde “nç” kullanılır. Örn:
üç: -üçünç; dört: törtünç... gibi.”

¹⁴ baru > berü > beri. Çekim edatıdır. Bu edata isimler bugün çıkma hali eki ile bağlanır. Örn: eze-
den beri.

¹⁵ öt-: geç * ötkür-: geçir-

¹⁶ Birleşik bir kelimedir. Kalınlık-incelik uyumuna göre hakim olan kelimenin ünlüsü baskın çıkarak diğerini kendine benzetir.

¹⁷ ulağ: zincir, silsile sapiğ: sıra, dizi

“... dolayısıyla bugünkü güne kadar, doğarak
ölerek hayat zinciri kesilmez...”

16 tärnim . inçip bu qamay tünliylarta bilgä az . biligsizlär

<i>inçip</i>	fakat, böylece
<i>qamağ</i>	bütün qamağ > qamuğ > qamû > kamu
<i>tınlıglarta</i>	canlılarda < <u>tın</u> – <u>lığ</u> – <u>lar</u> – <u>ta</u>

“... tärnim, böylece bütün canlılarda bilge az,
bilgisizler...”

17 öküş, tärnim . üç ärdinikä tapıycı tünliylar az . yäkä

<i>öküş</i>	çok
<i>erdinike</i>	cevher < <u>erdini</u> – <u>ke</u>
<i>tapığcı</i>	inanan, hizmet eden < <u>tap</u> – <u>ı</u> – <u>ğ</u> – <u>cı</u>

“... çok, tärnim. Üç cevhere inanan canlılar az,
şeytana...”

18 içkäkkä qamqa tapıycı tünliylar öküş, tärnim . yimä

<i>içkek</i>	çok içen, vampir < <u>iç</u> – <u>kek</u> - <u>ke</u>
<i>kamka</i>	büyücü < <u>kam</u> - <u>ka</u>
<i>yime</i>	yine

“... vampire, büyüçüye inanan canlılar çok,
tärnim yine ...”

19 arıy çaqşapatliy tünliylar az , çaqşapatı siyug tünliylar

<i>arığ</i>	temiz, saf, arı < <u>arı</u> – <u>ğ</u>
<i>çaqşapat</i>	iman, ahlak < <u>çaqşapat</u> – <u>lığ</u>

çakşapatı < çakşapatı - ı

sıyuk kırık
< sı - ı - uk

“... temiz imanlı canlılar az, imanı kırık (eksik, zayıf) canlılar ...”

20 öküş , tənrim . ädgükä qatıylanur tınliylar az . ayıyqa tawranur

edgü iyi
< edgü - ke

katıklan- katlan-, zahmet et-
< kat - ı - ğ - la - n - ur

ayığka kötüyə
< ayığ - ka

ayığ kötü
tawran- davran-
< taw(ır) - a - n - ur

“... çok, tənrim iyiye katlanan canlılar az, kötüyə davranan ...”

21 nur ärmägü tınliylar öküş, tənrim . uzun yaşayur tınliylar az .

erme- tembellik et-

ermegü tembel
< er - me - gü

uzun uzun
< uz - u - n

yaşayur yaşayan
< yaş - a - y - ur

“... tembel canlılar çok, tənrim. Uzun yaşayan canlılar az ...”

22 ödsüz ölür tınliylar öküş, tənrim . dian saqinçliy, kin kögüzlüg

öd zaman
< öd - süz

dian meditasyon, mümin

ölür ölen
< öl - ür

sakinçliğ düşünceli
< sa - k - ı - n - ç - liğ

king geniş

kögüzlüg geniş düşünceli
< kögüz - lüg

“... zamansız ölen canlılar çok, tənrim. İnanan, derin düşünceli ...”

23 tınliylar az . saçuq könüllüg , yañluq saqinçliy tınliylar

saçuk dağınık

yangluk yanlış
< yang(ı)l - uk

“... canlılar az, dağınık (saçma) fikirli, yanlış düşünceli canlılar ...”

24 öküş tənrim . bai barimliy tınliylar az . yoq

bai zengin

barimliğ varlıklı (barım: servet, varlık)
< bar - ı - m - liğ

yoğ yoksul, fakir
< yo - k

“... çok, tənrim. Zengin, varlıklı canlılar az, yoksul ...”

25 çyai tınliylar öküş, tənrim . tüzün

çıgai fakir

tüzün asil, soylu

“... fakir canlılar çok tənrim. Asil ...”

26 yumşaq yawaş tınliylar az . qadır

yumşak yumuşak

kadır katır

“... yumuşak, yavaş canlılar az, sert...”

1 qatyı tosun tınliylar öküş, tənrim . köni

katğı tosun sert, kaba

< kat – gı

“... sert, kaba, haşın canlılar çok tanırım. Doğru dürüst ...”

2 tınlıylarlar az, tənrim . tawlıg kürlüg tınlıylarlar öküş, tənrim .

tevlig kürlüg hilekar, aldatıcı,
< tev – liq

< kür – lüg

“... canlılar az, tanırım. Hilekar canlılar çok tanırım ...”

3 tükäl bilir, tawar tilämaz tınlıylarlar az . öküş tiläyür, tükäl

tükel bütün

tavar mal

bilir < bir – ir

tilemez < til – e – mez

tileyür < til – e – y – ür

“Tam bilen, mal dilemeyen canlılar az. Çok isteyen (dileyen), tam ...”

4 bilmaz tınlıylarlar öküş, tañrim . buşı birgeli aqı tınlıylarlar az .

buşı sadaka, bahşiş (Çin.)

birgeli vermek için
< bir – geli

akı cömert
< ak – ı¹⁸

“... bilmeyen canlılar çok, tanırım. Sadaka veren cömert canlılar az...”

5 qızıyaq, buşı birmaz tınlıylar öküş, tənrim . kirtü tınlıylarlar az .

kızgık hasis, cimri
< kız – gak

¹⁸ akı > ahı > ahi

kirtü gerçek, doğru; imanlı

birmez < bir – mez

6 azük yaylan tınlıylarlar öküş, tənrim . anı üçün bu yirtinçütäki

ezük yalancı, sahtekar (ez-: yalan söyle-)
< ez – ük

7 tınlıylarlar qursuz, ülügsüz ärür, tənrim . kántülärinin qutsuzin

kutsuz bedbaht (kut: talih, şans; devlet; saadet
< kut – suz

ülügsüz nasipsiz (ül: hisse)
< ül – ü – g – süz

kantülerining < kentü¹⁹ – ler – i – ning

kutsızın < kut – sız – i – n

“... canlılar bedbaht, nasipsizdir tanırım. Kendilerinin mutsuzluğu ...”

8 ülügsüzün üçün közünür azunta ätüzläri

etüz vücut
< et + öz

ülügsüzün < ül – ü – g – süz – i – n

közürür <* kö – z – ü – n – ür

“... nasipsizliği (ni) için görünen dünyada vücutları...”

9 uzun turqaru amgak ämgänür . uluş sayu, balıq sayu kim bağläri

turkaru devamlı

emgek emek
< emge – k

¹⁹ *kentü* ve *öz*, Türkçede dönüşlülük zamiri olarak kullanılır ve bütün zamirler gibi dönüşlülük zamiri de isimdir. Bu iki ismin dönüşlülük zamiri olarak kullanılabilmesi için muhakkak surette iyelik eki getirilmelidir. Çünkü zamirler, şahsın yerine getirilmek zorundadır. Eğer ki bu kelimelere iyelik eki getirilmezse, bu kelimeler sadece isimdirler zamir değildirler.

sayu sayarak; her, herkese
< say - y - u

kim aslen soru zamiri²⁰

10 azu qarî başlarî ärsär, iyinur basınur yinik yazuqqa ärtinğü

azu veya, yahut

karı yaşlı

karı başları ileri gelenler

enser ise
< er - se

iyin- ez-; takip et-
< iy - i - n - ür

iyinç zulüm, işkence

basın- baskı altına al-
< bas - ı - n - ur

yinik hafif, değersiz

yazukka günaha
< yaz - uk - ka

ertinğü aşırı, fazla, ziyade
< ert - i - n - gü

“... veya ileri gelenleri ise takip eder, baskı altına alınır. Hafif suçu fazlasıyla ...”

11 ayir qiiingqa tægürür ärtinğü ämgäk ämgänür . irti birti ayir

agır ağır, çok

kıın eziyet, zor²¹

tegür- ulaştır- (teg-: ulaş-)

kıınka tegür cezaya çartptırmak

*irti birt*²² vergi

²⁰ Fakat Eski Türkçede bağlama edatı olarak da kullanılmıştır. Farsçadan Türkçeye geçen “-ki” bağlama edatının umumileşmesinden sonra, bu fonksiyonu Batı Türkçesi ile yavaş yavaş kaybolmuştur. Bugün sadece soru zamiri olarak kullanılmıştır.

²¹ kıdın > kıyın > kın > kın

²² Sondaki i’ler iyelik ekidir.

“... ağır cezaya çaptırır. Fazlasıyla eziyet çektirir. Vergisi ağır ...”

12 bolur . qara budun kântünün qutsuzı, ülügüsü için yoq

bolur < bol - ur

kara siyah; kuzey; kitle

kutsuzu < ku - suz - u

yok yoksul

“... olur. Halk kendinin bedbahtlığı, nasipsizliği yüzünden yoksul ...”

13 çiyai bolur . artingü alp ämgäkin qazyanç tilâyur . yana qorqa

çigai fakir

alp şiddetli, ağır

alp emgek ağır hizmet
< emge - k - i - n

kazganç kazanç
< kazga - n - ç

tileyür < ti - l - e - y - ür

korka < kor - ka

“... fakir olur. Fazlasıyla ağır hizmetle kazanç diler. Yine sıkıntıya ...”

14 rüşär . nän bulmaz . yaş turqaru äkini bütmez . yalın boyazî todmaz .

ekini < ek - i - n - i

bütmez < büt - mez

neng hiçbir şey

yaş taze

turkaru devamlı, sürekli²³

yalın çıplak

todmaz < tod - maz

²³ yaş turkaru: hayat müddetince

15 aç yorıyur . ärtingü ämgäk ämgänür . öz bilgisiz tärs qılınçın

kılınç amel, hareket, iş
< kıl - ı - n - ç - ı - n

“... aç yaşar. Fazlasıyla eziyet çektirir. Kendi bilgisiz ters amelini ...”

16 bilmáz uqmaz , kim : mänin aşnuqı azunta qılmış öz qılınçım

uk- anla-
bilmez ukmaz < bil - mez u - k - maz

mening < men - ing

aşnukı önceki
< aş - n - u - k - ı

kılmış < kıl - mış

“... bilmez anlamaz ki : benim önceki alemde yaptığım kendi hareketim (amelim) ...”

17 mäni inçä ämgätür , tip. inçip yana yirkä tänrıka burqanqa

inçip böylece

yana yine

yirke yere
< yir - ke

tengrika göğe
< tengri - ka

meni men - ni (n düşmüştür)

burkanka Buda'ya
< burkan - ka

“... beni öylece eziyete sokar. Böylece yine yere, göğe, Buda'ya ...”

18 ilkä qanqa bägkä işikä yirinür öwkiläyür, qut birmáz igidmáz

ilke <il - ke

kan han
< kan - ka

begke < beg - ke

işi prenses
< işi - ke

yir- yer-, eleřtir-
< yir - i - n - ür

yirin- kız-

öwkile- öfkelen-
< öwki - le - y - ur

kut birmez saadet vermez
< kut bir - mez

igid- besle-
< igid - mez

“... ülkeye, hana, beye, prensese kızar öfkelenir saadet vermez, beslemez ...”

19 tip ämti , tänrım , bu qutsuz qowı tınliylar üçün tärs biligin

emti şimdi
eamtı > emti > imti > imdi

kow talihsiz, ızdıraplı

biligin < bil - i - g - i - n

“... diye. şimdi, ey tanrım, bu saadetsiz ızdıraplı canlılar için yanlış bilgisini ...”

20 ayiy qılınçın kitärmäk alin çäwiřin yarlıqazun , tänrım , kim

ayığ kötü

kılınç amel, hareket, iş

alın çare
< al - ı - n

çewiř tedbir
< çewiř - i - n

“... kötü amelini gidermek çaresini, tedbirini buyursun, tanrım ki ...”

21 uqzun bilzünlär . bu munça türlüğ ayır ämgäktä qurtulzunlar,

uq- anla-
< uq - zun

munça bunun gibi, böyle
< mu - n - ça

emgek eziyet

bilzünler < bil - zün - ler

kurtulzunlar < kurt - u - l - zunlar

“... anlasın, bilsinler. Bu kadar (bunca türlü) ağır eziyetten kurtulsunlar ...”

22 tənrim . ol ödün tənri burqan tidiysiz bodisti y ögdi alqadı :

ol ödün	o zaman
ög-	ög- > öğ- ~ öv-
alka-	öv-, methet-, alkışla-
bodiswtıg	< bodiswt – ı – ğ

“... tənrim. O zaman tənri burkan pervasız bodisatvayı öcdü, methetti.”

23 sadu sadu, tidiysiz bodistw , siz uluy yarlıqançuçi könlün

sadu sadu	iyi iyi, peki peki (tasnik etmek)
yarlıqançuçi	merhametli
< yar – (ı) – l – ı – k – a – n – çu – çı	
köngülün	< köngül – ü – n

“... peki peki pervasız Budist, siz ulu merhametli gönülle ...”

24 qamay qutsuz qowı tärs biliglig tinliylar üçün köni yol,

kamag	bütün, hepsi
kowı	talihsiz

“... bütün saadetsiz, talihsiz, kötü bilgili mahluklar için doğru yolu ...”

25 soyançiy nom ötünür siz . sizlä qamay tüzünlär qoduru tinlanlar

sogançig	iyi, sevimli; aziz
	< sogan – çig
ötünür	< öt – ü – n – ür siz
koduru	tamamiyle
	< ko – d – ur - u
tinglanglar	dinleyin(iz)
	< ting – la – nglar

“... sevimli, yüce, aziz şeriatı vaaz edersiniz. Sizler bütün asiller, tamamiyle dinleyin(iz) ...”

26 sizläрни üçün utyuraq nomlayu biräyin : ol kim ärtmiş

sizlerni	< siz – ler – ni
utyurak	tamamiyle; hep
	< ut – gu – rak
nomla-	vaaz ettir-
	< nom – la – y – u
bireyin	< bir – eyin
ert-	geç-
	< ert – miş

“... Sizler için etraflı vaaz edivererim. Geçmiş ...”

27 burqanlar nomladı, tənri yirli säkiz yükmäk arwiş nom bitig

awriş	sihir, büyü
nomladı	< nom – la – dı

“... burkanlar gökte ve yerde sekiz yükmek tıslımlı şeriat kitab(ını) vaaz ettiler.”

28 ämti män yimä nomlayur män . kin kältäçi burqanlar yimä nomlayai

kelteçi	gelecek
	< kel – teçi
kin	sonra
nomlagai	< nom – la – gai
yime	burada “-da, -de” olarak

“... Şimdi ben de vaaz ediyorum. Daha sonra gelecek burkanlar da vaaz edecek.”

29 inçip yirtä tənridä añ ayiri ögütmiş kişi titir

ögüt-	methet-
	< ög – ü – t – miş
titir	< ti – t – ir

“... Böylece yerde gökte en şerefliisi metheden kişi denir.”